

Krisen kradser

– 1.000 år med kriser og opsving

Af Christian Ringskou

Kriser er i Nationaløkonomien den overanspændte Opgangstids Sammenbrud ved Betalingsstandsninger, Suspension af Bankudbetalinger, Afskedigelse af Arbejdere og Funktionærer m.v.

Ordene fra Hagerups Konversationsleksikon er så smerteligt aktuelle, at man næsten ikke kan tro, de stammer fra 1923. I disse år kan man ikke åbne en avis eller tænde for radioen uden at blive mindet om økonomisk ufare. Husene i udkantsdanmark bliver usælgelige, arbejdspladser går tabt, og sydeuropæiske økonomier kollapse. Krisens lange skygger når også Ringkøbing-Skjern Museum. Ja, det vil sige, som kulturinstitution, turistattraktion og virksomhed klarer vi os udmærket, men vi har selv opsøgt og omfavnet krisen. I årets sommerudstilling på Bundsbæk Mølle har vi gravet os ned i 1.000 års store kriser, men bare rolig. Som resten af citatet fra det gamle leksikon så småt antyder, er resultatet slet ikke så deprimerende endda.

[Krisen] fører over i Depressionsperioden, under hvilken Samfundet langsomt kommer til Kræfter. Mellem to Kriser er der et regelmæssigt Kredsløb: Depression, sund Foretagsomhed, overdrevent Liv og usund Spekulation, Krise.

Når kriser anskues på afstand, viser det sig igen og igen, at det, der først rammer som sammenbrud og ruin, baner vejen for det nye. Man kan endda sige, at vores rige moderne samfund hviler på kriser. Så her kommer fem dyk ned i vores forfædres og vores egne store nedture, men også fire dyk ned i historiens maskinrum, hvor den enes død altid er den andens brød – ja, faktisk er der mere at fortælle om de efterfølgende opsving end om kriserne.

Ødekirkerne og købstaden

Vi lader historien begynde i middelalderen. Ikke fordi der ikke var kriser før, men fordi det er med de første skriftlige kilder, vi så småt kan ane en sammenhæng mellem nedtur og optur.

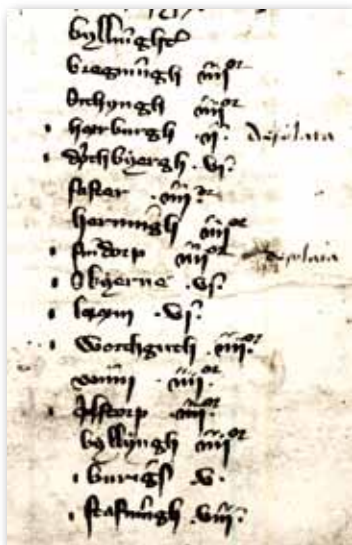
Krise

En af de vigtigste samlinger af dokumenter fra Vestjyllands middelalder er Ribe Domkapitels brevbog, bedre kendt under den noget specielle titel "Ribe Oldemoder". Heri findes en liste fra begyndelsen af 1300-tallet over kirkerne i Ribe Stift og over hvor meget skat, de hver især skulle svare i afgift til bispem.¹

Her må vi lige standse op. Da landsbykirkerne blev bygget i 1100-tallet, var et kirkebyggeri – selv af en af de typiske små vestjyske kirker – en mægtig investering. Tonstunge granitkvadre blev lagt skift på skift i en verden, hvor man ellers kun kendte små lave hytter. Ingen har fanget det bedre, end forfatteren Martin A. Hansen, der ikke mente, tidens vogne og veje kunne bære de mange store sten. Han fremmanede sceneriet:

De har slædet dem frem. Trukket af rokkende oksepar kommer sluffer eller slæder støvende over markerne. På de vældige meder ligger en kampesten. Fire mægtige stude trækker. Det går langsomt, og de har langt endnu.²

Men tilbage til Ribe Oldemoder. Ud for nogle af kirkerne er med en senere hånd tilføjet i marginen "desolata" – altså latin for øde. Fire af disse ødekirker ligger i vore dages Ringkøbing-Skjern Kommune, men da den i No stadig var i brug i 1525,³ går den ud af vores sammenhæng. Tilbage er

Byllingh (Bølling Herred)
 Bregningh (Brejning)
 Sithyng (Sædding)
 Hærburgh (Herborg) Desolata
 Døthbyergh (Dejbjerg)
 Faster (Faster)
 Herningh (Hanning)
 Findorph (Finderup) Desolata
 Skyerne (Skjern)
 Lææm (Sdr. Lem)
 Worthguth (Vorgod)
 Wiim (Nr. Vium)
 Ølstop (Ølstrup)
 Byllingh (Bølling)
 Burigs (Borris)
 Stafningh (Stauning)

Det kræver træning at læse middelalderskrift – både fordi bogstaverne er anderledes, og fordi stavemåderne har ændret sig en del. Men hvis man er meget stædig, eller hvis man konsulterer litteraturen, kan man få ovenstående ud af dette lille uddrag af Ribe Oldemoder.

kirkerne i Finderup, Herborg og Fjelsevang,⁴ og når man ser efter på et kort, tegner der sig lidt af et mønster. De tre ødekirker ligger alle inde i det vestjyske bagland i det landskab, der indtil for et par generationer siden var domineret af vidtstrakte heder afbrudt af engstrækninger.

HER LAA
 HERBORG GAMLE KIRKE
 SORTE DØD BLEV DENS ØDE

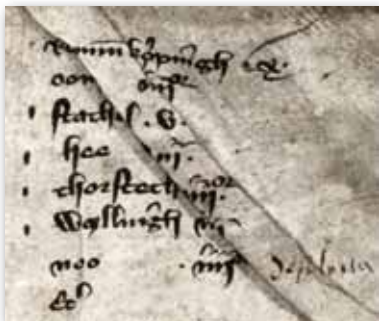
Sådan skrev Herborg-folkene i 1948 på deres mindesten over den forsvundne kirke, og måske havde de ret. Desolattilføjelserne er langt senere end pestens hærgen omkring 1350, men møntfund på Finderup kirketomt viser, at den endnu var i brug i begyndelsen af 1300-tallet.⁵ Vi ved det

imidlertid ikke med sikkerhed. Ødekirkernes skæbner fortoner sig i det dunkle. Det eneste, vi kan konstatere med sikkerhed, er, at det i 1100-tallet åbenbart kunne betale sig at investere i kirker i det vestjyske bagland, men at en krise i middelalderens anden halvdel tyndede ud i hedeegnens befolkning og økonomi, opdyrkede arealer sprang i hede, og flere kirker blev opgivet.⁶

Opsving

Hvis kirkebyggerierne var 1100-tallets vigtigste ændring af Danmarks kulturmiljøer, så var grundlæggelsen af købstæderne 1200-tallets. Historien om købstæderne er historien om en kongemagt, der etablerer sig. En købstad er et sted, hvor kongen mod skatter og afgifter giver borgerne monopol på at drive handel og håndværk. Sådan var det i middelalderen, og sådan blev det ved med at være indtil 1800-tallets anden halvdel. Købstæderne er med andre ord også historien om en kongemagt, der på lokale stormænds bekostning kunne reservere skatter og afgifter fra vigtige dele af samfundslivet til sig selv – til det der i senere århundreder udviklede sig til staten. Enkelte købstæder er

Rennumkøpingh (Ringkøbing)

Oom (Nr. Omme)

Stathel (Stadil)

Hee (Hee)

Thorsteth (Torsted)

Wællingh (Velling)

Noo (No) Desolata

Endnu et udsnit fra Ribe Oldemoder. Denne gang med et par af kirkesognene i Hind Herred, blandt andet den første skriftlige omtale af Ringkøbing:

ældre, men langt de fleste fik deres kongelige privilegier i årtierne omkring år 1200. En generation senere kom endnu et par stykker til. En af dem er Ringkøbing.

Fra midten af 1200-tallet beherskede de nordtyske Hansestæder trafikken omkring Jyllands rod, så når fx hollandske eller danske konkurrenter ville drive handel, gik turen til havs den lange vej rundt om Jylland. Danmarks konge støttede denne såkaldte ummelant-fart, og det er måske et vigtigt led i den tidlige historie om købstaden Ringkøbing. Den fjord, der senere fik navn efter byen, var nemlig det nordligst mulige afbræk i den farlige sejlads op langs Jyllands vestkyst. Det var oplagt at grundlægge en by, hvor købmændene kunne lægge til og handle, netop her.⁷

Det står ikke så godt til med de skriftlige kilder til Ringkøbings første opgangstid. Byens købstadsprivilegier findes første gang i en version fra 1443, hvor kong Christoffer 3. af Bayern stadfæster de privilegier, som allerede var givet af kong Valdemar. Her kører historikerne fast, for der er fire Valdemar-konger at vælge imellem.⁸ Alligevel tegner byens tidlige historie sig rimeligt klart. Ringkøbings gadeplan med lige gader, der mødes i rette linjer giver et praj. Den er typisk for købstæder, der er lidt yngre end de mange fra omkring år 1200. Men de vigtigste spor står

middelalderarkæologien for. Flere udgravninger i området mellem havnen og Torvet har givet potteskår, nogle af hollandske typer, og mønter tilbage til 1200-tallets anden halvdel, men så heller ikke ældre.⁹ Byens alder er der med andre ord ikke tvivl om, og andre møntfund ved de gamle indsejlinger til fjorden bringer os muligvis på sporet af handlende ummelant-farere på vej ind til Ringkøbing, hvis de da ikke nøjedes med at ind- og udskibe deres varer i læ af længst forsvundne øer, hvorefter de sejlede videre, mens deres varer gik til købstaden med mindre både.¹⁰

Der er løbet meget vand i Skjern Å siden middelalderen, og det kan ikke lade sig gøre at fremmane en nøjere sammenstilling af tilbagegangen i hedesognene i baglandet med det opsving, handel og håndværk tog i den nye købstad

Bare en lille ramponeret mønt på 1,5 x 1,5 cm, javel. Men den er fra Christoffer 1.'s tid 1252-59, og den er fundet i en have i Ringkøbing.

ved fjorden. I øvrigt hører det med, at Ringkøbings historie tog sin første begyndelse, mens ødekirkerne endnu var i brug. Men vi har fat i en af de lange linjer i Vestjyllands historie. Hedeegnene, der ikke altid har været tyndtbeholdede marginalområder, mistede terræn i løbet af middelalderen. Til gengæld vandt kongen efterhånden så meget magt, at han kunne monopolisere store dele af økonomien i nye byer ved vandet.

De store landboreformer

Vi forlader middelalderens verden og springer 500 år frem i tiden. Her når vi til en nedtur og en ny begyndelse, der er så tæt forbundne, at spørgsmålet om krise eller opsving bliver et spørgsmål om synsvinkel. For adelsmanden, der mistede magt og velstand, eller for ynderen af kultur og arkitektur var årtierne omkring 1800 en dyb krise. Men for den bondestand, der 100 år senere med systemskiftet i 1901 nåede så vidt som til at overtage magten i landet, var landboreformerne begyndelsen på en lang opgangstid.

Krise

Så længe nogen kunne huske tilbage, havde herregårdene været omdrejningspunkterne i det vestjyske og i resten af det danske landbrugsland – og det vil sige i næsten hele landet. Herremændene sad som konger på deres godser. Det var dem, der ejede jorden og gårdene. Dem der opkrævede skatter. Dem, der indskrev bønderne til militærtjeneste og dem, der ejede kirkerne. Herregårdene gik fra de små og beskedne – dem var der mange af i Vestjylland – til kæmpe godser, men uanset størrelse var herregårdene centre for kapital, arkitektur og ånd.

Over århundrederne var der tendens til, at adelsfamilier tabte pusten og endte i økonomisk uføre. En herremand skulle vise sin velstand, han skulle forbruge. Fra stort forbrug er der ikke langt til stor gæld, og i årtierne efter enevældens indførelse i 1660 måtte den gamle storadel slippe mange herregårde til nye familier.¹¹ Mod 1700-tallets

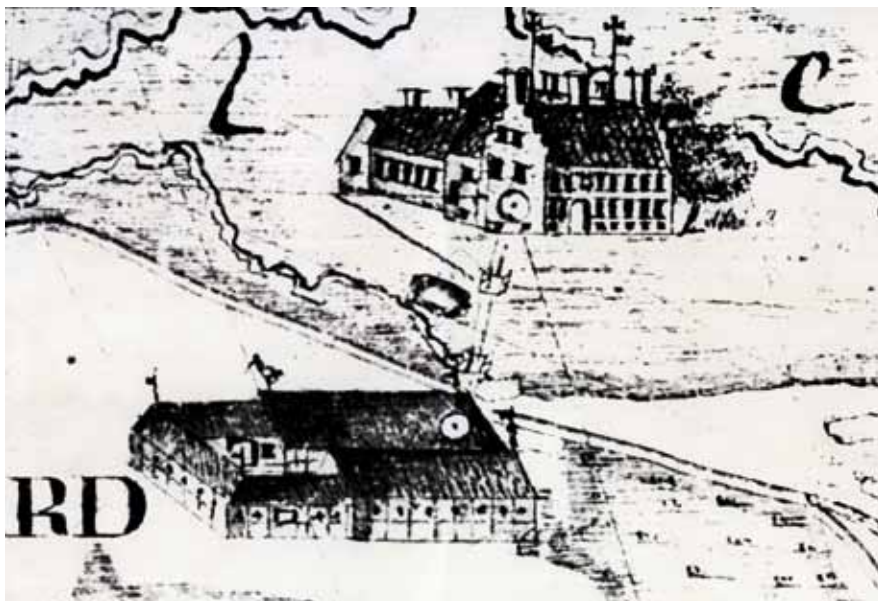
slutning, da moden stadig dikterede herremænd med puder og paryk, var herregårdene – som forretninger betragtet – efterhånden sminkede lig, og historien gentog sig. Denne gang skulle det ende med herregårdens store deroute, og ingen steder blev det så voldsomt som i Vestjylland.

Det hele begyndte med nogle få lovændringer i 1788. For det første blev stavnsbåndet ophævet. Det betød, at herremændene ikke længere kunne kontrollere, om bønderkarlene – altså arbejdskraften – blev på godsets område.¹² Stavnsbåndsløsningen står for eftertiden som symbolet på landboreformerne, og den var vigtig, men der skete også andet i 1788.

Det vestjyske landbrug har altid været forskelligt fra det østdanske. Mens korndyrkningen har spillet en stor rolle på lerjorderne i øst, gav Vestjyllands geografi andre muligheder. Agerjorden er sandet og mager, men store enge ved fjorde og åer åbnede mulighed for studeopdræt og -eksport. Indtil 1788 havde herremændene monopol på den lukrative studeopdræt, men samtidig med stavnsbåndsløsningen fik fæstebønderne lov til selv at beholde deres kastrede tyre til opfodning.¹³

For det tredje stod de vestjyske herregårde i forvejen svagt, da forandringens vinde blæste. En herregård var kun komplet, og det vil sige, selve hovedgården var kun skattefri, hvis den havde over 200 tønder land hartkorn fæstegods under sig. De vestjyske godser var for de flestes vedkommende ret små, og for at nå op på 200 tønder land fæstegods måtte herremændene skrabe besiddelser sammen over store områder med spredt bebyggelse. Den klassiske østdanske landsby med dyrkningsfællesskab, var sjældnen i de magre vestlige egne. Så mens herregårdene var små, var de områder, de skulle administrere vidtstrakte.¹⁴ Endnu engang gør 1788 skel. Fra dette år blev der rutinemæssigt givet dispensation for, at skattefrihed krævede komplet gods.¹⁵

Konsekvenserne blev massive. Efter en forsigtig start i 1770-80'erne tog en bølge af ejendoms- og jordspekulation fart, og ikke uden grund taler man om perioden 1790-1820

De første præcise kort over Danmark, Videnskabernes Selskabs Kort, er baseret på de såkaldte konceptkort fra 1762-1820. Konceptkortene bruger kirker, gravhøje og – heldigvis – herregårde som målepunkter. På konceptkortet findes den eneste afbildning af Timgårds senmiddelalderlige hovedbygning, der forsvandt i 1801.

som den store godsslagtning. Endnu i 1780 var det meste af den vestjyske jord fæstegods, men 20 år senere var en tredjedel af arealet overgået til selveje. I 1810 var der kun en lille sjat tilbage, og i 1820 var fæstevæsenet praktisk talt afskaffet i Vestjylland.¹⁶ I 1750'erne var der 57 komplette godser i det område, der senere hed Ringkøbing Amt. I 1805 var der tre tilbage.¹⁷ Men fæstegodset var kun det første lag, der blev skrælet af de stolte gamle herregårde. Uden fæstebønder, der kunne udskrives til hovarbejde på hovedgårdsjorden, måtte også de parceller, der hørte til selve herregårdene, udstykes og sælges.¹⁸

Undervejs lignede udviklingen ikke så lidt de bolig- og jordbobler, der karakteriserer vores egen krise. Mens jorden gik fra hånd til hånd og blev skåret ud i stadig mindre stykker, gik priserne i vejret med raket fart. Fra 1780 til 1810 steg priserne på landbrugsprodukter med ca. 50 %, men

jordpriserne mere end tredobledes.¹⁹ Undervejs var der store penge at tjene for dem, der turde satse. En kreds af storspekulanter, som var tæt sammenknyttede i både konsortier og svogerskaber slog sig op til Jyllands mægtigste mænd. De ejede snart det ene, snart det andet gods, og de lod værdirne gå videre til mindre spekulanter, der også tjente penge – indtil boblen brast. I årene efter statsbankerotten i 1813 bredte forvirringen sig på pengemarkedet, og så gik den inflation, der havde båret spekulationen, i stå. Mere skulle der ikke til. Ingen turde købe. Jord- og kapitalmarkedet frøs fast. Spekulanterne gik fallit på stribe, og deres besiddelser kunne end ikke sælges på tvangsauktion. Årene omkring 1820 var præget af en vaskeægte finanskrise.²⁰

Men krisen var ikke kun økonomisk, den var også kulturel. Under godsslagtningens feber var der ikke tid til smålig skelen til herregårdenes rolle som centre for ånd

og kunst eller til det, vi i museumsverdenen i dag kalder bevaringsværdige kulturmiljøer. Når jorden var solgt, var der ikke længere økonomi til at opretholde de store gårde. Så nåede godsslagtningen ind til marven, og stolte herregårde – nogle af dem med bygninger, der gik tilbage til middelalderen – blev solgt til nedbrydning.²¹

En af de vestjyske herregårde, der fik den hårdeste medfart under godsslagtningen, var den stolte gamle Timgård mellem Ringkøbing og Ulfborg. I 1787 skrev Tim sogns topograf P.M. Nødskov,

at ikke enhver Ladegaard i Vedligeholdelsen kan sættes i Ligning dermed; ligesom og aldeles ingen i disse Amter derimod kan komme i betragtning i Henseende til ordentlig Anlæg, Rummelighed og Anseelse.²²

Timgård var da inde i sin sidste opgangstid. Søren Tang af den nyrige Tang-bondeslæggt havde købt og istandsat den

senmiddelalderlige hovedbygning. Over porten skrev han i 1786 stolt:

*Se her en Bygning fast og sterk
Knud Gyldenstiernes store Verk -.
Nu over femte Hundredaar
Thimgaard som Herresæde staaer.
Af Søren Tang dens Ejermand
Er Bygningen nu sat i stand.
Gid denne Hovedgaard bestaa
Til Verden skal med den forgaa!*

Men Timgård kom ikke til at stå så længe som verden. Efter Tangs død i 1795 kom gården på godsslagterhænder, og inden 1801 var jorden solgt og hovedbygningen jævnet med jorden.²³

En forvitret søjlebase af kalksten er alt, der er tilbage af det senmiddelalderlige Timgård.

Opsving

Vi vender mønten. Anskuet fra bøndernes perspektiv er den store godsspekulation ikke nogen krise, tværtimod. Den er begyndelsen på et opsving, der skulle føre bønderne fra en underordnet position til den økonomisk og kulturelt bærende stand. Det økonomiske kollaps ramte ganske vist hårdt hos de bønder, der først i spekulationens sidste fase havde købt deres jord. Men for dem, der fik selveje før 1810, og i Vestjylland var det de mange, havde inflationen skåret meget af gælden væk, før økonomien tog et dyk.

I den almindelige opfattelse af perioden står fæstebønderne som undertrykte stakler, der først i kraft af landboreformerne fik det fundament, en ny tids bonde langsomt byggede på. Et par bemærkelsesværdige vestjyske

historier viser imidlertid, at i hvert fald engbønderne i de gode studesogne ved fjordene allerede under den gamle tids system rådede over betydelige summer, og at de tilsyneladende bare ventede på at få chancen.²⁴

Det første varsel om forestående omvæltninger kom allerede i 1760, hvor herregården Grubbesholm i Nr. Bork ved Ringkøbing Fjords sydlige strøg blev solgt til et konsortium oprettet af godsets egne fæstebønder. Bønderne var selv i stand til at rejse den fornødne kapital. De 23 gårde overgik til selveje, mens bønderne solgte hovedgårdsjorden og nogle huse videre.²⁵ Bøndernes initiativ var helt uhørt, og rygterne nåede København, hvor den enevældige kongemagt, der ellers allerede på dette tidspunkt virkede for selveje og ophævelse af det gamle dyrkningsfællesskab, fik

*Skøde fra 1809.
Herremanden på Dejbjerglund
sælger gården Alkjærsig.
Vi er lige nord for Skjern.*

Grubbesholm ligger der endnu, men som en helt almindelig bondegård, der ligner de 1.000 andre, der er gået ud af landbrugsmæssig drift de sidste 30 år. Hvem skulle tro, at det lige præcis var her, hvor vejen til Bork Havn går fra landevejen mellem Nr. Nebel og Tarm, slagtingen af de vestjyske herregårde tog sin begyndelse?

kolde fødder. I 1761 blev det forbudt bønder at slagte goder. Den nye tid lod sig imidlertid ikke bremse, og forbudet blev ophævet i 1769.²⁶

I 1791 gentog historien sig. Denne gang på den store herregård Søndervang i Stadil sogn nord for Ringkøbing. Her fortæller sagnet, at den halte godsejer, ritmester Christian Ehrenreich Brochdorff, i affekt over en hård skatteligning proklamerede, at hvis bønderne ville købe herregården for 40.000 rigsdaler, så var den deres. Mod hans forventning slog bønderne til, men Brochdorff fik kolde fødder. Der var kun skrevet en interimistisk kontrakt på ustemplet papir, så to af bønderne måtte rejse til København, hvor selve kronprins Frederik, den senere Frederik 6., lod dokumentet stemple. Hvad enten historien nu er sand i alle detaljer eller ikke, så måtte Brochdorff slippe Søndervang. Bønderne rejste den fornødne kapital. På Søndervangs 90 fæstegårde var 39 af bønderne i stand til at købe deres gårde kontant. 46 måtte låne for at blive selvejere, men kun fem af fæsterne måtte opgive deres gårde. Hovedgården drev de i fællesskab til de i 1800 fik tilladelse til udstykning. Derefter købte en af de to førende bønder, der eftersigende var hos kronprinsen, resterne af herregården – sådan!²⁷

And the rest is history, som man siger på engelsk, når der er redegjort for præmisserne for en kendt udvikling. Storspekulanterne gik fallit omkring 1820, men det gjorde Vestjyllands bønder ikke. De fleste havde købt deres gårde til selveje længe før det økonomiske sammenbrud. Nu var de klar til at investere i den ejendom, der ikke længere tilhørte herremanden, men dem selv og deres børn efter dem.

Kornsalg og andelsbevægelse

Vi forlader landboreformernes tid, men bliver ved landbruget i et tredje dyk ned i fortidens kriser og opture:

Efter den store boble i 1820'erne bevægede landbruget sig langsomt ind i et stort opsving, der blandt historikere omtales som kornsalgperioden. I England buldrede den nye industri frem og rundt om jernovne, kulminer og

tekstilfabrikker, voksede byerne hastigt. England kunne ikke længere brødføde sin egen befolkning, og et nyt marked åbnede sig for det danske landbrug. I 1820'erne aftog Storbritannien ca. 20 % af Danmarks landbrugseksport, i 1850'erne var en tingenes tilstand, der skulle vare 100 år, etableret. England var med over 50 % af eksporten det danske landbrugs suverænt vigtigste marked. Herhjemme blev betingelserne for landbrugsproduktion til eksport bedre. Hvor der før kun var dybe sandede hjulspor, blev der i 1850-60'erne bygget nye brede, drænede landeveje,²⁸ og i 1868 åbnede den nye havn i Esbjerg. Investeringslysten steg, først langsomt, senere med en hast, så det næsten lignede de glade dage i århundredets begyndelse. Priserne på landbrugsjord i Jylland ottedoblede fra 1830 til 1870.²⁹

Et af fundamentene for kornsalgperiodens opsving var ny indsigt i kemien bag planteavl, og det er særligt vigtigt i vores sammenhæng. Korn havde altid spillet en beskeden rolle i det vestjyske eng- og studelandbrug, fordi udbytterne på de sandede agre mange steder var endog meget ringe. Et stykke inde i 1800-tallet blev man imidlertid klar over, at et løft af jordens ph-værdi kunne øge udbyttet, særligt på de sandede jorder. Overalt i landet gik jagten på mergel (det vil sige jord, sand eller grus med et kalkindhold på mere end 10 %) ind, og efterhånden som markerne fik mergel, steg udbyttet. En balance, der nærmest var så gammel som Vestjylland selv, tippede. Nu kunne der tjenes penge på kornproduktion.³⁰ Hedeopdyrkingens tidsalder oprandt.

Krise

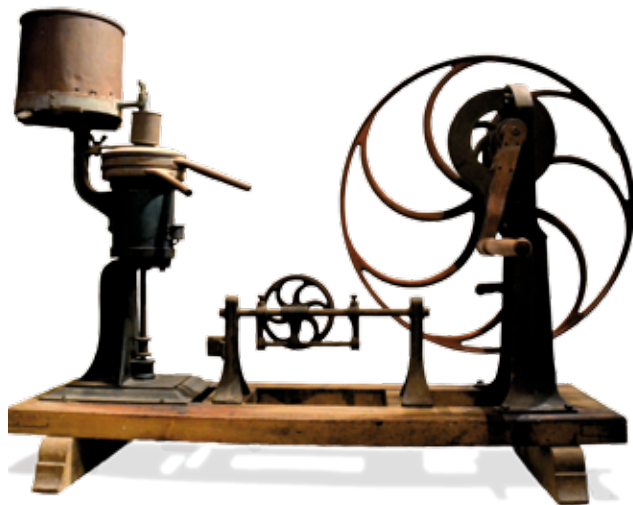
Hvor 1820'ernes nedtur tog finanskrisisens form, lignede den krise, der indtraf i 1870'erne, vores tid på et andet felt. Den var nemlig et udslag af den tidlige globaliseringsbølge, der prægede verden i årtierne op mod år 1900. På et regionalt plan var den forbedrede samfærdsel en del af fundamentet for kornsaget, men som globalt fænomen blev jernbanen og dampskibene en udløsende faktor for den efterfølgende kornsalgskrise. Da russisk og nordamerikansk

korn nåede Europa, faldt priserne drastisk, og det danske landbrug blev ramt på sit økonomiske fundament.³¹ I 1896 var kornprisen faldet med 23 % i forhold til 1870, mens landbrugets udgifter til løn og finansiering steg og steg.³²

Opsving

Her er det på sin plads at tage et forbehold. Merglingens rolle i tiden før 1880 er til fortsat debat hos landbohistorikerne,³³ og sandt er det under alle omstændigheder, at uanset kornets stigende betydning, så forblev kvægbruget, sammenholdt med resten af landet, vigtigt i det vestjyske landbrug,³⁴ og sådan er det for resten endnu i dag. Måske er det derfor, det efterfølgende opsving fandt sin form netop i Vestjylland for derefter at brede sig til hele landet.

Med et skift fra kornavl til animalsk landbrugsproduktion kunne 1880'ernes bønder slippe fra værre til knap så slemt. Prisfaldene gik igen på alle produkter, men de højt

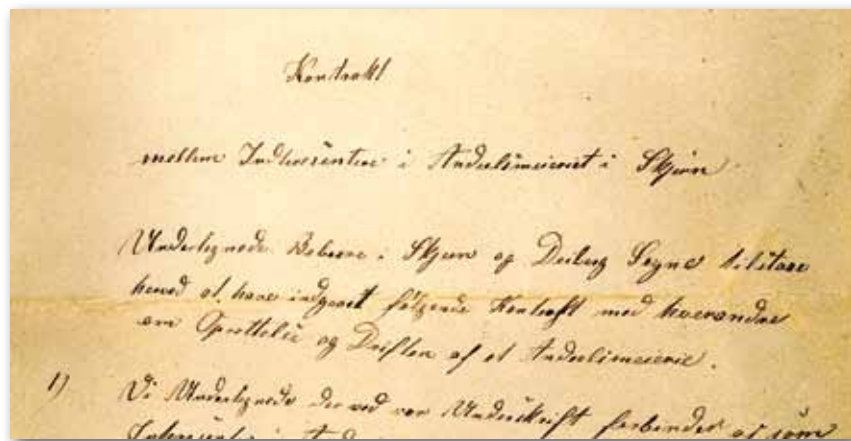

Omkring 1880 forsøgte de driftigste gårdmænd at forbedre deres smørproduktion med små håndcentrifuger (eller helt præcist: separatorer) som denne, der stammer fra en gård i Ørnhøj midt mellem Ringkøbing og Holstebro. Der var otte køer på gården.

forarbejdede landbrugsvarer mejeriprodukter og kød åbnede en ny vej. De var ikke udsat for den samme globale konkurrence som korn.³⁵ Her stødte den gårdmandsklasse, der gradvis var ved at afløse herremændene som landbrugets toneangivende, imidlertid på et stort problem. På en gård med fem, ti eller, hvis det gik højt, 15 køer lod det sig ikke gøre at producere smør med den ensartede høje kvalitet, de engelske byboere ville have.

Svaret på denne udfordring blev en helt ny måde at drive virksomhed: Andelsmejeriet. Allerede i 1860-70'erne var der sat nye hygiejnestandarder for smørproduktion, og med opfindelsen af centrifugen, der kan skille fløden fra mælken, mens den endnu er helt frisk, blev det muligt at producere smør af en helt anden kvalitet end den, bønderne selv kunne lave i mælkefad og kærne.³⁶ Det blev en lille kreds af bønder i Hjedding ved Ølgod, der fandt de vises sten i 1882, og snart bredte deres model sig. I forlængelse af de forbrugsforeninger og landboforeninger, der allerede havde set dagens lys, og med en vigtig baggrund i historisk ubehag ved ikke selv at kontrollere kapital og produktionsapparat, fandt de ud af at organisere sig i et andelsselskab. De dannede et mejeri, hvor alle forpligtede sig til at levere, hvor afkast alene afgjordes af mængden af leveret mælk, og hvor beslutninger blev taget efter afstemning, som det siden har været andelsbevægelsens slogan, "efter hoveder ikke efter hoveder" – altså uafhængigt af størrelsen på den enkelte landmands leverancer.³⁷

Mon de 26 bønder, der tegnede andele i Hjedding Mejeri for den beskedne mælkemængde af 750 kg pr. dag i marts 1882³⁸ kunne forestille sig, hvilken løbeild, de tændte? I 1884 var der 17 andelsmejerier, der i ejerforhold, vedtægter og produktion efterlignede Hjedding, de fleste på Varde-egnen, men også lidt længere væk. I 1885 nåede bevægelsen den nuværende Ringkøbing-Skjern Kommune med mejerier i Borris, Stauning og Skjern, og i løbet af 1886 stod de nye mejeriers imponerende økonomiske succes klart. I årene frem til 1890 herskede en sand mejerifeber i det meste af landet, og bare otte år efter Hjeddingbøndernes

Historien om Skjern Mejeri tog sin begyndelse i 1885:
"Kontrakt
Mellem Interessenter i Andelsmejeriet i Skjern
Undertegnede Beboere i Skjern og Deiberg Sogne
tilstaa herved at have indgaaet følgende Kontrakt
med hverandre om Oprettelse og Driften af et
Andelsmejerie..."

Hanning- og Sæddingbøndernes mejeri i
Rækker Mølle var typisk for den første gene-
ration. Bygningen overlevede indtil 2012.
Nu må vi desværre nøjes med gamle fotos.

pionerinitiativ var der oprettet 711 andelsmejerier i kongeriget. En ny tid med dampmaskine, skorsten, støbejern og skifertage nåede alle kroge af Danmark, og landbruget havde fundet en vej ud af kornsalgskrisen.³⁹

Andelstanken var den danske bondestands hjælp til selvhjælp, og medicinen viste sig effektiv. Organisationsformen bredte sig til slagterier, æggepakkerier, foderstofforretninger mm. Kvægbestandene voksede, restprodukterne fra mejerierne gav foder til stadig flere svin. Fra havnen i Esbjerg afgik skib efter skib med Lurpak Smør og Danish Bacon til England, hvor byboernes stigende lønninger forplantede sig til stigende efterspørgsel på animalske produkter. Landmændene tjente penge, der blev investeret i en stadig større import af foderstoffer og kunstgødning til understøttelse af yderligere produktion. I perioden 1860-1914 steg antallet af malkekøer i det danske landbrug med 70 %, mens ydelsen pr. ko fordobledes. Svineholdet ottedobledes, i Jylland 12-dobledes det.⁴⁰ Fra 1880 til 1914 steg den andel af landproduktionen, der gik til eksport, fra 1/3 til 2/3.⁴¹

Med andelsmejerierne blev mælkekusken et fast indslag i hverdagen. Her møder vi Chr. Jepsen Lillebæk, der kørte for Skjern Mejeri.

Oliekrise og vindmøller

Vi bevæger os videre frem i tid til et sæt af krise og op-sving, der står klart i manges bevidsthed. Oliekrisen har ligheder med kornsalgskrisen. Også den nåede Vestjylland fra den store verden, og igen havde Vestjylland et bud på en ny vej frem. Denne gang er det ikke længere bønderne, der fører an, men ved et nærmere eftersyn har vindmølle-eventyret i sit udgangspunkt en vigtig sammenhæng med landbruget.

Krise

1960'erne er på mange måder gennembrudsår for den livsstil, der endnu i 2013 er helt dominerende. Parcelhuset, bilen, fjernsynet og et dagligt brusebad blev de mange forundt. Men den nye velstand var ensidigt baseret på import af billig olie fra nogle få lande. Ved 1970'ernes begyndelse var 90 % af den danske energiforsyning olie fra Mellemøsten.

I efteråret 1973 udbrød der krig mellem Israel og de arabiske lande. De sidste tog et nyt magtmiddel i brug: De

Høststemning og vindmølle på taget hos gårdmand Mads Hansen i Lyne syd for Tarm

stillede en begrænsning af olieforsyningen til de Israelvenlige vestlige lande i udsigt. Med truslen om en egentlig olieboycot hængende tungt over det kolde danske efterår indførte regeringen de berømte bilfrie søndage, mens gadebelysningen blev begrænset, og alle blev opfordret til at slukke lyset og gå mindre i bad. Den totale olieboycot udeblev, og de bilfrie søndage blev afskaffet igen, men krisen var alligevel en realitet. Oliepriserne firedoblede henover en vinter. Arbejdsløsheden, der var på 2,4 % i 1973, nåede 11,1 % i 1975. Betalingsbalancen gik i minus, renten steg, inflationen tog fart, og statsfinanserne gik fra overskud til stadigt større underskud gennem 1970'erne.

Kriseåret sluttede med den anden oliekrise og valgkamp i efteråret 1979, hvor finansminister Knud Heinesens berømte udtalelser om, at Danmark var på vej mod afgrunden, faldt. Danmark risikerede – som Grækenland skulle komme til at opleve det 30 år senere – at komme

under internationale låneorganisationers administration. Statsminister Anker Jørgensen sagde det ikke offentligt, men han noterede i sin dagbog, at Heinesens ord nok var vel skarpe, men at det var udmærket, at offentligheden blev gjort opmærksom på situationens alvor.⁴²

Opsving

Vejen ud af oliekrisen var lang og trang. Arbejdsløsheden forblev høj gennem fattigfirserne, og de fede år fra midt i 1990'erne til den bratte opbremsning i 2008 var resultat af andet og langt mere end et vestjysk vindmøllekoncept fra 1970'erne. Alligevel kan vi med fuld ret hævde, at Vestjylland havde et bud på svaret også på denne krise.

Man glemmer det næsten, når man kører forbi de strømlinede megamøller, men vindkraft er ikke nogen ny foreteelse, og ved forrige århundredeskifte var vind en af Danmarks vigtigste energikilder. Vindmøller af hollandsk

Skjern Vindmølle har ført en lang og omskiftelig tilværelse. Den blev opført i 1872 i Albæk udenfor den by, der næsten endnu ikke fandtes. I 1882 blev den flyttet ind i det unge Skjern til en placering tæt på stationen. Omkring 1910 var vindmøllernes tid ved at være slut – så det ud til. Men da første verdenskrigs kul- og oliemangel ramte, blev der brug for den gamle mølle i byens strømforsyning. Den blev flyttet ud til en mere vindomstust placering på Marupvej, hvor den er bevaret som en del af Ringkøbing-Skjern Museum.

type malede mel, og på de større bedrifter var en mølle på laden med til at vise alverden, at her drev gårdmanden et moderne og effektivt landbrug. Under begge verdenskrige kulmangel oplevede vindkraften store opsving, hvor møllerne også kom til at producere strøm,⁴³ men under 1960'ernes brølende oliehighkonjunktur forsvandt vinden ud af energiforsyningen.

Oliekrisen ændrede imidlertid præmisserne. Gamle forsøg fra tiden før den billige olie blev støvet af og studeret igen, og nye eksperimenter blev gennemført af idealistiske hippier og projektglade opfindere.⁴⁴ Sporene mødtes hos smeden Karl Erik Jørgensen i Herborg ved Videbæk. I 1978 byggede han og hans medhjælper den første mølle efter et sæt af principper, der siden har gået deres sejrsgang verden over som 'The Danish Concept':

Den lille mælkekøler er et typisk Vestasprodukt fra årene før vindmøllerne. Køleren placeres som låg på en mælkejunge og sluttes til den kolde hane. Vandets går gennem bøjljen, idet det samtidig drejer den rundt. Derefter løber vandet ned over jungens sider og køler endnu en gang. Som man kan fornemme på billedet, sidder der en lille mølle inde i konstruktionen...

- En vindmølle er høj
- Den har tre vinger af glasfiber, der drejer med uret
- Den vender vingerne frem mod vinden i forhold til tårnet
- Den har elektrisk krøjemotor (altså den motor, der drejer møllen op mod vinden)
- Den har gearkasse og generator placeret ved møllens vandrette akse
- Og endnu en vigtig ting: Den er ikke ret stor.

Det sidste har ændret sig over 35 år, men når danske møller opfundet af enkeltmænd og videreudviklet på provinsielle maskinfabrikker kunne slå store udviklingsprojekter fra amerikanske flyfabrikker og tyske industrikonglomerater, skyldes det i høj grad, at the Danish Concept blev udviklet i lille skala. De danske møller krævede, før de kunne gå, og børnesygdommene var til at håndtere. Nu er de vokset fra 20 kilowatt til 8 megawatt – altså fra 0,02 til 8.⁴⁵

Karl Erik Jørgensen omdøbte sin smedje til Herborg Vindkraft, men hverken økonomien eller helbredet holdt til at kaste sig ind i det spæde vindmøllemarked. Derfor tog han kontakt til en mellemstor stålwarefabrik i Lem, Vestas. I løbet af 1979 faldt aftalerne på plads. Vestas overtog Jørgensens møllekoncept for 200.000 kr. samt et beløb pr. solgt mølle. Selvom der var langt op til senere årganges milliardbeløb, var de første Vestas-møller allerede solgt (og de konkurrerende fabrikker var også klar), da den anden oliekrise ramte den danske økonomi, og Folketinget vedtog 30 % statsstøtte til vindmøller.⁴⁶

Ved indgangen til 1982 var den moderne danske vindmølleindustri etableret, men det samlede salg havde endnu ikke nået 300 møller, og fabrikkerne havde underskud på produktionen. Her kunne det måske være endt, hvis ikke nye muligheder havde tegnet sig i en helt ny skala i hippiernes hjemland på den anden side af kloden, Californien. Ekstremt lukrative skatteregler for vindmøller havde ført til opførelse af elendige møller, og på ruinerne af det, der

lignede ren skattespekulation, mødte de jyske vindmølleproducenter op med et gennemprøvet produkt. Et lille skema over tre af fabrikkernes amerikanske salgstal siger mere end mange ord:⁴⁷

	1982	1983	1984	1985
Vestas	2	155	550	1.200
Micon (nu fusioneret med Vestas)		36	396	700
Bonus (nu Siemens Windpower)	6	40	200	-

Det ser for godt ud til at være sandt, og det var lige, hvad det var. Vindmølleindustrien har altid, både før og efter Californien-eventyret, tjent penge, som vinden blæser. Hele branchen er båret af politiske hjælpeordninger til dyr miljørigtig energi. Det gør forretningen usikker. Skatteregler og tilskud åbner markeder snart i dét land, snart i dén verdensdel, men markeder kan lige så hurtigt lukke igen. Det lærte Vestas og en stribe andre fabrikker på den hårde måde i 1986, hvor de lukrative skatteregler i Californien lukkede ned, og markedet forsvandt som dug for solen. Industrien var en boble. Fabrikkerne havde øget produktionen radikalt, men de havde ikke nået at konsolidere med egenkapital og markedsspredning, der passede til den nye volumen. Betalingsstandsninger og konkurser skyllede over branchen i 1987. Tungest faldt den største producent Vestas, der havde bygget Danmarks største fabriksdal i forventning om endnu flere californiske ordrer.⁴⁸ Der skulle en helt ny start til, før fabrikken i Lem for alvor kunne vokse sig stor.

Vindmøllefabrikkerne fandt en lidt mere stabil forretningsmodel efter de hektiske år. På det danske hjemmemarked blev elselskaberne tvunget til at opføre vindmølleparker, og i en periode var der fuld fart på det private marked for vindmøllepartner. Ude i verden kunne der i 1990'erne både sælges møller i Tyskland, i Californien igen,

i u-lande via bistandsprojekter og andre steder. Omkring årtusindskiftet tog storkapitalen over. Møllefabrikkerne, der var startet som ekstraproduktion på jyske maskinfabrikker, blev opkøbt af internationale investeringsbanker og børsintroducerede.⁴⁹

I slutningen af 1980'erne hjalp de første danske vindmølleparker industrien på fode efter en konkursbølge i 1987.

Da Vestas blev rekonstrueret i 1987 med bare 64 medarbejdere (mod 780 året før⁵⁰) i den gigantiske hal, havde de mindst talt blandede erfaringer med vindmøller i Lem. Vestas havde gennem mange år klaret sig godt med produktion af køkkenredskaber, mælkekølere, traktorvogne, kraner og turboladere til skibsmotorer. Møllerne skulle egentlig bare have været endnu et produkt i den blandede portefølje,⁵¹ men så brød feberen ud, fabrikken voksede ud af alle rammer, blot for at gå fallit med et brag.

Men 1987 bød på lyspunkter. Fra konkursboet overtog det nye Vestas en række færdigproducerede møller til skrotpris, og med etableringen af de første vindmølleparker tog udviklingen fart igen. En oversigt over fabrikkens omsætning i udvalgte år på rejsen fra forsigtig genstart til international storindustri taler sit klare sprog:⁵²

1987	1990	1991	1998	1999	2000	2001	2004	2008
0,1 mia.	0,5 mia.	0,6 mia.	2,6 mia.	4,7 mia.	6,5 mia.	9,5 mia.	26 mia.	52 mia.

Undervejs voksede Vestas sig langt udenfor Lems byskilte. Hovedsædet flyttede til Ringkøbing, nye fabrikker kom til i Danmark og udlandet, og i 1998 gik Vestas på Børsen. I 2004 fusionerede Vestas med den største danske konkurrent NEG Micon, og hovedsædet flyttede igen, nu til Randers. En vindmølle gigant var skabt, og selvom hastig vækst i såvel koncernens som møllernes størrelse gennem 20 år nu og da gav problemer med organisation, økonomi og kvalitet, stod Vestas som et moderne industrieventyr i årene op til finanskrisen slog benene væk under optimismen.⁵³

Det er langt fra en tilfældighed, at netop Lem blev arnestedet for Vestjyllands største industrieventyr. Lem var ingenting, før den vestjyske længdebane åbnede i 1875, men et eller andet sted mellem Ringkøbing og Skjern skulle toget gøre holdt, og det blev her. I 1880-90'erne skete det, der skete så mange steder på landet i Danmark i de år. En ny lille by voksede op rundt om stationen med handel og håndværk. Her afsatte egnens bønder deres stigende overskudsproduktion, og her købte de i stigende grad ydelser og varer. I årene efter forrige århundredeskifte stiftede den driftige smed H.S. Hansen flere stålwarefabrikker, og omkring ham opstod et miljø af sønner og lærlinge, der fulgte hans eksempel. I 1980'erne var Lem Danmarks største industriby målt på indbyggertal, idet 1/3 af byens indbyggere, ca. 500 mennesker, arbejdede på fabrikkerne, mens andre 1.000 kom kørende til hver morgen.⁵⁴

Lem blev rammen om et stærkt iværksættermiljø, hvor lærlinge og sønner brød ud af etablerede virksomheder og startede nye. Hvor både konkurer og millionformuer fulgte. Hvor brødre og nære venner blev konkurrenter. Og hvor kampen for den vellykkede fabrik blev normen for det vellykkede liv.⁵⁵ Før Vestas blev et internationalt brand indenfor vedvarende energi, var fabrikken en blandt de andre i Lem. Den blev grundlagt i beskedne lokaler lige ved jernbanen af H.S. Hansens søn Peder Hansen i 1946, og i 1970'erne blev ledelsen efterhånden overtaget af grundlæggerens søn Finn Mørck Hansen. Den store risikovillighed, da

det californiske vindmølleeventyr åbnede i begyndelsen af 1980'erne, er på mange måder et studie i Lem-miljøet overført til en større skala.⁵⁶

Med vindmøllerne har vi forladt det vestjyske landbrug, som ellers er et gennemgående tema i turen gennem 1.000 års kriser og opsving – men så alligevel ikke helt. Det er måske nok værd at bemærke, at møllefabrikkerne startede deres stormfulde rejse mod stjernerne som producenter af landbrugsvarer. Da de første vindmøller sneg sig ind hos Vestas, havde den vigtigste vare gennem en årrække været traktorvogne, og i årene omkring 1980 var de årlige dyrskuer den logiske markedsføringsplatform. Vindmølleeventyret begyndte med landmænd, der ville være selvforsynende med strøm.⁵⁷

*2 megawatt Vestas-møller i Portugal.
Foto: Vestas Wind Systems A/S*

Finanskrisen og ... ja, og hvad så?

Og så skete det igen. Bedst som økonomien gik frem, arbejdsløsheden var minimal, og friværdier, pensioner og lønninger bare steg og steg, revnede ballonen en gang til. Pludselig fik vi krise.

Krise

Det hele begyndte i 2007, hvor markedet for finansiering af ejendomme og boliger efter mange gode år efterhånden var præget af uigennemskuelige finansielle produkter med alt for stor risiko. De mest usunde og risikobetone kreditformer faldt sammen som korthuse, hvilket i sig selv måske var godt nok. Men så udviste den amerikanske økonomi et klassisk symptom på den overophedning, der som Hagerups Konversationsleksikon lærer os, går umiddelbart forud for en krise. Panikken spredte sig til sunde finansieringsformer og -virksomheder, og i sensommeren 2008 gik den finansielle verden i koma. Virksomheder, der

forvaltede gigantiske summer, gik konkurs. Krisen skyllede straks ind over Danmark, hvor økonomien ganske vist på afgørende felter er sund, men hvor for stor låntagning og risikovillighed efter mange gode år gav alvorlige problemer mange steder, da farten med et gik ned.⁵⁸

Der er jubilæer man ikke kan glæde sig over. Når *opdatering* 2012 går i trykken, nærmer vi os finanskrisens femårs fødselsdag, og der er stadig ikke rigtig tegn på ny fremgang. Det eneste lyspunkt er, at krisen efterhånden er så gammel, at den også er godt beskrevet. Krisen er resultat af en række psykologiske mekanismer, der forplumrede boligejeres og investorers dømmekraft og ledte til stadig større risiko:

- Rameeffekter: En investor er aldrig kun påvirket af de data, han har til rådighed, men også af, hvordan data præsenteres for ham – eller med andre ord: Han er påvirkelig for markedsføring.
- Ekkokamre: Mennesker, og derfor også investorer, har tendens til at gruppere sig efter anskuelser. Så kan der i uheldige tilfælde opstå en kultur, hvor først det modsatrettede synspunkt og siden også det blot moderate synspunkt ikke kommer til orde (og store aktieoptioner og bonusser kan blive normen på direktionsgangen).
- Pluralistisk ignorance (eller kejserens nye klæder): Når en radikal fremgangsmåde er blevet normen (og det kan udmærket være pantebrevet med høj risiko eller enorm indlånsunderskud i en bank), bryder den enkelte aktør sig ikke om at give udtryk for sin kritik af frygt for at være den eneste og for at virke dum.
- Kaskadeeffekter: Jo flere, der handler ens og forholder sig ens til en given situation (fx køber fast ejendom i forventning om vedvarende prisstigninger), jo sværere er det for individet at tillægge sin egen sunde og relevante skepsis mere vægt end alle de andres handlinger.⁵⁹

Økonomiens irrationalitet er trist erkendelse, for vi vil helst – i privatøkonomien og især hos de professionelle slipse-drenge – regne vores økonomiske handlinger som hensigtsmæssige og fornuftige. Men det økonomiske menneske er trods alt kun et menneske.⁶⁰

Finanskrisens dynamik giver anledning til flere overvejelser, der kaster lyset tilbage mod fortidens kriser. For det første er mennesker ikke (kun) rationelle. Som de sociale dyr, vi er, løber vi rundt i hælene på hinanden. Vi søger anerkendelse og identifikation, hvor vi burde foretage en kølig vurdering af fordele og ulemper og handle derefter uanset, hvad de andre mener. Det var sådan 1700-tallets godsejere endte i bundløs gæld, sådan den vestlige verden endte i ensidig olieafhængighed i 1960'erne, og sådan Vestas styrede direkte frem mod konkursen i 1987. Og det værste af det hele er, at vi vil blive ved med at gøre det.

For det andet kaster finanskrisen et lys over godsslagternes store op- og nedtur omkring år 1800. Hvis 00'ernes spekulanter på pantebrevsmarkedet havde læst om kredsen af godsslagtere 200 år tidligere, havde de måske besindet sig. I begge tilfælde er der tale om en afgrænset gruppe af personer, der køber og sælger til hinanden for stadig større beløb, til stadig højere priser, med stadig større risiko og med stadig svagere kontakt til de værdier, de finansielle produkter repræsenterer. I begge situationer revnede balancen til sidst med konkurser og retssager til følge.⁶¹

Opsving(?)

Nu bliver det svært, for her løber vi tør for museernes almindelige råmateriale: Fortiden. Vi har indtil nu beskæftiget os ikke bare med kriser, men i mindst lige så høj grad med de opture og nye udviklinger, kriserne har banet vej for. Men hvad kommer der efter finanskrisen? Hagerups Konversationsleksikon såvel som erfaringerne fra tusind års kriser giver grund til optimisme. Der skal nok komme et opsving (og forhåbentlig kommer det ikke kun i Kina og Indien). Men hvordan vil det tage sig ud? I udstillingen på Bundsbæk Mølle lavede vi en væg om til en opslagstavle,

satte kuglepenne og en stak "stemmesedler" frem, og lod gæsterne give deres bud på et svar.

Egentlig var det mest for sjov, og vi var lidt spændte på, om gæsterne overhovedet havde lyst til at svare på det svære spørgsmål: "Hvordan kommer vi videre?" Men vi blev positivt overraskede. I løbet af et par måneder var den store opslagstavle helt overfyldt med svar, og på mange af sedlerne kommer det klart til udtryk, at gæsterne tog opgaven alvorligt. Men først skal vi lige forbi vittighederne. Vi har fx sedler med "Husk at børste tænder" og "Ring til julemanden".

I den seriøse afdeling, og det er langt den største, har vi to lige høje bunker med partipolitiske udsagn, nemlig en med de venstreorienterede som "Lad de højtloønnede deltage i Danmarks husholdning" og "Stop den Raubtier-Kapitalismus" (vi har mange tyske gæster på Bundsbæk Mølle) og en med borgerlige forslag som "Export! Export! Export! Der er ingen penge i at klippe hinanden" og "Lavere omkostninger til erhvervslivet".

Andre typer af politiske udsagn er de, der tager fat på fordelingen af samfundets begrænsede ressourcer: "Styrk

uddannelsessystemet", "Lad de unge komme til". Andre tager fat på Danmark og verden omkring os: "Danmark ud af EU", "Se på Sverige" og "Eksporter svinekød og B&O-produkter til Kina".

En del tager tråden op fra det udstillingsafsnit om vindmøller, de lige er gået igennem. De peger på grøn teknologi som vejen frem: "Sænk prisen på elbiler og brintbiler", eller hvad med "Alle bør leve bæredygtigt – meget mere grønt". Udsagnene med fokus på miljø er nært beslægtede med de synspunkter, der giver den højeste bunke sedler, og som måske giver mest anledning til eftertanke. De kan grupperes under overskriften besindelse, eller lidt skarpe: Tømmermænd: "Sæt fokus på det, der gavner fællesskabet", "Forbrug mindre, ikke mere", "Sæt væksten i stå", "mådehold – sammenhold – realisme – viljestykke – ansvar!", "Få mindre selv og yd mere til fællesskabet", og endelig en, som lod vente på sig, men som dukkede op til sidst: "Spørg ikke, hvad dit land kan gøre for dig. Spørg, hvad du kan gøre for dit land!"

Blandt de lidt mindre, men nok så interessante grupper af svar studser man over en gruppe, der peger tilbage

Gæsterne tog vores voxpop ret alvorligt, så da udstillingens afslutning faldt sammen med Folketingets åbning, inviterede vi medlem af Folketinget Esben Lunde Larsen og Dagbladet Ringkøbing-Skjern på besøg. Det gav anledning til en god diskussion foran væggen med gæsternes svar, og Larsen tog et udvalg af sedlerne med til åbningen dagen efter.

på Skjern-egnens stærke religiøse vækkelser: "Anerkend Guds rige som løsningen. Læs Mattæus 6:9-10" og "Gud giver os nødderne, men han knækker dem ikke for os".

Kun fremtiden kan vise, om nogle af gæsterne på Bundsbæk Mølle er på sporet at det opsving, der forhåbentlig – og efter erfaringerne fra tusind års erfaringer med kriser og opture sandsynligvis – venter på den anden side. Men nu er en stribe af synspunkterne i hvert fald givet videre til *opdaterings* læsere.

Fra peasant til farmer

Indtil nu har vi beskæftiget os med kriser og opsving som et pulsslæg, men emnet kan også begribes på langs, som en udvikling. Her bliver vi nødt til at låne et begrebssæt fra engelsk for at få perspektiv. "Peasant" og "farmer" kan ikke oversættes tilfredsstillende til dansk.⁶²

I årtierne efter Anden Verdenskrig løb antropologien (temmelig populært sagt) tør for isolerede stammesamfund, den kunne studere. Antropologerne, der ofte har givet meget inspiration til historikerne, vendte deres blik mod bredere samfund og kulturer under global påvirkning. Et af de nye perspektiver, der tegnede sig, var en generalisering af størstedelen af klodens befolkning. Med følgende grundlæggende træk betegnede man dem som peasants:

- Husstanden som central økonomisk og social enhed
- Landbrug som hovedindtægtskilde
- Små konservativt orienterede samfund
- Underordnet en ejer af jorden, der ligger udenfor det lille samfund⁶³

Peasants er en mellemposition mellem det førmoderne og det moderne. En peasant lever ikke en afsondret tilværelse, hvor familien eller stammen er selvforsynende. Visse varer og ydelser købes, mens produktionens overskud sælges.⁶⁴ Det samme gælder for resten også et stykke hen ad vejen for det førmoderne menneske, der, uanset om han levede

i Papua Ny Guinea i 1900-tallet eller i Danmark i bronzealderen, havde kontakter langt udenfor sit nærmiljø. Det, der adskiller peasants fra det førmoderne er, at han ikke selv kontrollerer den jord, han lever af, og at hans landbrug ikke kun forsørger ham selv og hans husstand, men også jordbesidderen, fx en godsejer.⁶⁵

Peasants er imidlertid heller ikke som den moderne landbruger – en farmer. For nok sælger og køber en peasant varer i et marked, men han producerer først og fremmest til selvforsyning, til husstanden. Kun den produktion, der bliver til overs, bliver solgt. Og kun de varer, det ikke kan lade sig gøre at producere på bedriften, bliver købt. Farmeren derimod producerer med salg for øje. Han specialiserer sig i ganske få produkter, sælger dem, og køber derefter alle husholdningens fornødenheder.

Vestjylland i verdenshistorien

Når antropologernes tanker, der i første omgang blev tænkt i studier af peasants i Kina, Afrika eller Sydamerika i 1900-tallet overføres på Vestjyllands historie fra middelalderen til i dag, får kriser og opsving en ny rolle at spille som motoren i samfundets moderniseringsproces.

På trods af den lange afstand i tid aner vi, hvordan et dansk peasant-samfund afløste oldtidens førmoderne samfund i 11- og 1200-tallet. Først med kirkerne, der antyder tilstedeværelsen af en magt, der kunne trække overskud ud af landbrugsproduktionen, og lidt senere med Ringkøbing's grundlæggelse. Købstaden, der på den ene side ikke tåler sammenligning med storhandelen over Esbjerg i en senere tid, var på den anden side gennem århundreder rammen om de vestjyske peasants' beskedne salg af den produktion, der rakte ud over gårdenes og familiernes eget forbrug. Det var også her, bønderne købte de få fornødenheder, der ikke kunne produceres lokalt.

Med de store omvæltninger under og efter landboreformerne kom der opbrud i peasant-samfundet. Vigtige elementer fra den gamle kultur bestod indtil videre, men bønderne blev selv ejere af deres jord, og dermed lå banen

åben for den udvikling, der først med kornsølget, senere og kraftigere med andelstidens animalske produktion gjorde vestjyske peasants til farmere.⁶⁶

For en vestjysk peasant i 1700-tallet ville det være meningsløst med mere end et eller to svin. Hvad skulle han fodre dem med? Hvem skulle spise alt det kød? For andelsbonden var 15 svin en vigtig del af forretningen. De levede af returmælken fra mejeriet, og han solgte dem til et andelseksportslagteri. For en svineavler anno 2013 er det nødvendigt med tusindvis af svin. Han specialiserer sig næsten ensidigt i produktion af svinekød, og han importerer foderstoffer og kunstgødning fra den anden side af kloden.

I det sidstnævnte forhold ligger nødvendigheden af et lille forbehold: Vigtige elementer ved det vestjyske peasant-samfund bestod andelstiden igennem. Gårdene var de samme, og de var som før beboede af en familie med et par tjenestefolk. Først med den næste store bølge af omvæltninger i landbruget, der begyndte i 1960'erne, blev de vestjyske bønder fuldt og endeligt farmere. Mange af *opdaterings* læsere kan huske en barndom og ungdom på landet i et Vestjylland, hvor flere af peasantsamfundets træk bestod:

Der er ikke bevaret mange af de små mejerier fra 1880'erne. Til gengæld står de store andengenerationsmejerier fra 1930-50'erne endnu mange steder. Her er vi i Fjølstervang østligst i Ringkøbing-Skjern Kommune.

Hvor landbruget dominerede, hvor der mere eller mindre var lighedstegn mellem bedrift og familie, og hvor en række fornødenheder fra blommegrød til brændsel blev produceret til selvforsyning.⁶⁷ Desuden er der mange bønder i dag, der vil skrive under på, at en magt, der ikke længere er godsejeren, men staten eller måske EU, gør krav på jorden, der dermed kun delvis er bondens egen.

Denne historie burde stå på side 1 i lærebogen for museumsfolk, for den store overgang fra peasant- til farmersamfund er en bærende logik i de museumssamlinger, vi har arvet fra museernes grundlæggere. I takt med at bønderne koncentrerede deres produktion om varer til Englands storbyer, ophørte de med en lang række arbejdsgange. Redskaber til forarbejdning af uld, til at grave lyngtørv, til hjemmebrygning, til fremstilling af honning og meget, meget andet blev til overs. Men museerne så den store transformation ske, eller i det mindste så de den kort tid efter, så redskaberne fik ikke lov at gå til grunde alle sammen. De gamle museumsfolk samlede dem ind til minde om en landbokultur, der forsvandt. I peasant-farmerlogikken (som museumsgrundlæggerne nok ville finde ret

En hørhegle fra Lem og en smøræltter fra Hanning – to blandt utallige redskaber, der blev overflødige, da Vestjyllands peasants blev farmere.

fremmed) betragter vi i dag de rige samlinger som dokumentation af en økonomisk logik, der hører fortiden til i Danmark, men som findes over hele kloden. Og bare rolig: Vi passer godt på de gamle ting.

Christian Ringskou kan kontaktes på cr@levendehistorie.dk

Noter

1. P. Severinsen: Hardsyssels Kirker. *Hardsyssels Aarbo* 1909, s. 19-24.
2. Martin A. Hansen: Bygmesteren kommer for at rejse en kirke i landsbyen. I: *Martin A. Hansen fortæller*. København 1958, s. 113.
3. Severinsen, s. 58.
4. Severinsen, s. 50. To af ødekirketomterne er undersøgt arkæologisk: SKJ362 Finderup kirketomt, RIM3073, RIM7701 og RIM9095 – alle No kirketomt.
5. Jens Lavridsen: Nedbrudte Kirker i Vestjylland. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 3. Bind 4. Hefte 1871, s. 402-04.
6. Læs mere om ødekirker i Rikke Rottenstens interview med middelalderarkæolog ved Nationalmuseet Niels Engberg: Ødekirkerne appellerer til os. *Kristeligt Dagblad* 26. juli 2006 (tilgængelig online).
7. Helle Henningsen: Ringkøbing i middelalderen. *Kuml* 2004, s. 244-53; Palle Eriksen: Guldkysten. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer* 2000, s. 77-79.
8. Jens Aarup Jensen: På sporet af "Rennumkøpingh" – rapport om middelalderens Ringkøbing. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer* 1985, s. 62; Carl Lindberg Nielsen: *Ringkjøbing Købstads Historie*. Ringkjøbing 1969, s. 13-15.
9. Henningsen, s. 229-44; Jens Aarup Jensen 1985, s. 62-76. De vigtigste udgravninger er RIM6167 Vester Strandgade 14 og RIM6247 Dyekjærs have.
10. Eriksen, s. 73-84.
11. Hugo Matthiesen: *Snapstinget – jydsk Termin, Marked og Mennesker*. København 1946, s. 35-106; S. Nygård: Bidrag til nogle jydsk hovedgårdes historie i nyere tid (1660-c. 1850). *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 3. Række. III Bind 3. Hefte 1902, s. 153-54.
12. Søren Toftgaard Poulsen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne i Ringkøbing Amt. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer* 1987, s. 7-12.
13. Kim Clausen: Frihed for stavnsbåndet eller frihed til studehandel? *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer* 1987, s. 109-113.
14. S. Nygård: Godsslagtningen i Bøvling Amt. *Hardsyssels Aarbo* 1918, s. 56-61; Flemming Jerk: Ringkøbing Amts herregårde gennem godsslagtningens tidehverv. *Hardsyssels Aarbo* 1958, s. 102-105.
15. Nygård 1918, s. 68-70.
16. Mens det i de østlige egne forblev en vigtig del af landbrugets struktur helt frem på den anden side af 1900. Se fx Paw Stylsvig Jeppesen: *Myten om den lykkelige selvejerbonde – studier i fæste- og selvejergårdmænds vilkår i de midtfynske sogne Gestelev og Vantinge*. Auning 2006.
17. Poulsen, s. 25-26.
18. Nygård 1918, s. 61-65. For et eksempel på hoveriets betydning for godsernes drift se P. Storgaard-Pedersens publicering af hoverifastsættelsen i Vedersø sogn: Fastsættelse af Hoveriet til Herregaarden Aabjerg. *Hardsyssels Aarbo* 1910, s. 95-101.
19. Jerk, s. 140.
20. Matthiesen, s. 136-207; Nygård 1902, s. 157-58.
21. Jerk, s. 111-134.
22. Citeret efter Jens Aarup Jensen: Nedrivningen af Timgårds lade. *Hardsyssels Aarbo* 1979, s. 121.
23. P. Storgaard-Pedersen: Bidrag til Hing Herreds Historie og Topografi. Ringkjøbing 1896, s. 129-133; Peder Jensen: Da Bønderne i Stadil blev Selvejere – et 150 Aars Minde. *Hardsyssels Aarbo* 1941, s. 57; Jerk, s. 126-27.
24. Jerk, s. 139.
25. Clausen 1987, s. 117-20.
26. Jerk, s. 107-111; Nygård 1918, s. 65-68.
27. Peder Jensen, s. 54-64; Storgaard-Pedersen 1896, s. 69-71; Jerk, s. 119-20; Nygård 1918, s. 70-71. I 1792 udspillede lignende begivenheder sig. Denne gang på naboherregården Voldbjerg i Hee sogn. Storgaard-Pedersen 1896, s. 36-39; Jerk, s. 121-22.
28. Det var i øvrigt i denne forbindelse resterne af Vestjyllands ødekirker forsvandt. Ruinerne efter både Herborg og Finderup kirker blev brugt til anlæggelsen af landevejen Ringkøbing-Århus midt i 1850'erne. Lavridsen, s. 399-404.
29. Claus Bjørn: 1810-1860. I: Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie III 1810-1914*. Odense 1988, s. 76-80; Jan Holm Ingemann: *Andelsorganisering i det landbrugsindustrielle kompleks – en historisk oversigt*. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning Aalborg Universitet 2006, s. 3-4 (netudgivelse).
30. Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder – livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Grindsted 1995, s. 259-82.
31. Ingemann, s. 1, 3.

32. Jørgen Dieckmann Rasmussen, S.P. Jensen, Claus Bjørn & Jens Christensen: 1860-1914. I: Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie III 1810-1914*. Odense 1988, s. 234-35.
33. Henningsen, s. 269; 365-66.
34. Bjørn 1988, s. 76.
35. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug 1882-1914. I: Claus Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*. Århus 1982, s. 16-18.
36. Bjørn 1982, s. 29-31.
37. Ingemann, s. 2-8; Bjørn 1982, s. 48-53.
38. Hans Linding og Tage Olesen: *Et århundrede i andelssagens tjeneste – Hjedding Andelsmejeri 1882 – 10. juni – 1982*. Ølgod 1982, s. 9-15.
39. Bjørn 1982, s. 48-91.
40. Rasmussen m.fl., s. 260-61.
41. S.P. Jensen: Landbrugets systemskifte 1870-1914 belyst gennem dagbøger og regnskaber fra en enkelt gård. *Bol og By – landbohistorisk tidsskrift* 1985:2, s. 56-57.
42. Ole Karup Pedersen: Danmark og verden 1970-1990. I: Olaf Olsen (red.) *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* Bind 15. København 1991, s. 66-69; 85; 116-18.
43. Ib Konrad Jensen: *Mænd i modvind – et dansk industrieventyr*. København 2003, s. 39-50. For et illustrativt vestjysk eksempel se Kim Clausen: Skjern Vindmølle – fra stationsbymølle til museumsmølle. *FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer* 1990, s. 71-84.
44. Ib Konrad Jensen, s. 50-59.
45. Ole Sønnichsen: *Vinderen – den dramatiske historie om Vestas*. København 2009, s. 24-31; Ib Konrad Jensen, s. 11-38; 292-95.
46. Sønnichsen, s. 21-27; Ib Konrad Jensen, s. 73-77.
47. Sønnichsen, s. 31-35; Ib Konrad Jensen, s. 120-64.
48. Sønnichsen, s. 35-61; Ib Konrad Jensen, s. 167-86.
49. Ib Konrad Jensen, s. 187-291.
50. Jon Høgh: Håndværk og industri. I: Henning Ringgaard Lauridsen (red.) *Land, by og landbobank – en jubilæumsbog udsendt af Ringkøbing Landbobank i anledning af hundredåret for dens oprettelse*. Ringkøbing 1986, s. 81-83.
51. Sønnichsen, s. 17-21.
52. Baseret på Sønnichsen.
53. Sønnichsen, s. 62-135; Ib Konrad Jensen, s. 218-28.
54. Høgh, s. 75-93.
55. Palle Ove Christiansen: *Smeden & skaberværket – tanker om tilværelsen i en vestjysk fabriksby*. København 2008, især s. 21-76 og 143-55.
56. Ib Konrad Jensen, s. 69-73; Christiansen 2008, s. 154-55; Sønnichsen, s. 14-40.
57. Sønnichsen, s. 24-27.
58. Vincent F. Hendricks & Jan Lunderoff Rasmussen: *Nedtur – finanskrisen forstået filosofisk*. København 2012, s. 18-30.
59. Hendricks & Lunderoff, s. 53-77; 139-59,
60. Hendricks & Lunderoff, s. 31-49.
61. Hendricks & Lunderoff, s. 86-91; Matthiesen s. 163-210.
62. Uanset at Eric R. Wolfs bog "Peasants" er oversat til både dansk og svensk under titlen "Bønder".
63. Teodor Shanin: Introduction. I: Teodor Shanin (red.) *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth 1971, s. 11-19; Eric R. Wolf: *Peasants*. Englewood Cliffs 1966, s. 1-10.
64. For et dansk eksempel se Palle Ove Christiansen: Verden i stuen – international konsumtion i 1700-tallets bondehushold. I: *Landsbyliv – afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*. Kerteminde 2004, s. 55-82.
65. Wolf, s. 2-4; 9-10; 12-17; 37-48.
66. Bjørn 1982, s. 119-120; Bjørn 1988, s. 80-81; Rasmussen m.fl., s. 195; 243-45; S.P. Jensen, s. 56-101.
67. Wolf, s. 35-37; 47-48; 53-57.